

Янковська Ж.О.

Феномен Острога та Острозької Академії за романом А. Чайковського "Сагайдачний"

Як відомо, на межі XVI-XVII ст. під впливом західноєвропейських реформацій та гуманістичних ідей в українській освіті та культурі відбуваються дуже вагомні зміни. Поєднуючи передовий вітчизняний, європейський досвід та, водночас, ґрунтуючись на національних традиціях, в цей час створюються якісно нові навчальні заклади. До них відносять найперше Острозький культурно-освітній центр, Львівську та Київську братські школи, Київську колегію і Києво-Могилянську академію.

Особливо важливу роль відіграв у той час культурно-освітній центр нового типу, заснований близько 1576-го року у м. Острозі на Волині князем Костянтином Острозьким. Острозька Академія згуртувала основні наукові сили країни.

Дослідженням феномену Острога як культурно-освітнього центру давно займаються вчені-історики, історіографи, краєзнавці і досягли у цій справі неабияких успіхів. Маємо зараз досить чітке уявлення про життя Острозької Академії від часів заснування, розквіту і до часів занепаду, хоч, звичайно, матеріалу для вивчення тут залишається ще багато.

Не менш важливими для відтворення картини життя Острога визначеного періоду є й історичні художні твори, що стали, по суті, "оживленням" документальних фактів, історичних свідчень і які є більш доступними для широкого кола читачів. Таким художнім твором, що правдиво відтворює епоху (друга половина XVI ст.) та життя Острога на той час став історичний роман А. Чайковського "Сагайдачний". І хоч доскіпливий історик знайде у цьому творі деякі фактологічні помилки, все ж головні події та дух часу зображено автором з достовірністю.

Події, описані А. Чайковським у романі "Сагайдачний" охоплюють близько 30-40 років. У творі зображено досить широку і реалістичну панораму життя українського народу, яку за методом відтворення можна назвати історично-документальною. Колоритно змальовано побут різних верств населення: міщан, селян, духовенства, шляхти, козацтва "на уходах" і в самій Запорозькій Січі. Відчувається, що автор опрацював велику кількість літописів, серйозних історичних досліджень (як вітчизняних, так і іноземних) з історії України, що стали джерельною базою для написання роману. І зовсім небагато у творі використано фольклорного матеріалу, що надає йому ознак публіцистичності.

Основною сюжетною лінією, навколо якої розгортаються події твору, є зображення життя і діяльності гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. На даному етапі нас цікавить саме перебування героя в Острозькій академії і все, що пов'язано з цим відрізком його життя.

Аби обумовити деякі неточності художнього твору, А. Чайковський у той же час пише історичний нарис "Петро Конашевич-Сагайдачний", де, на противагу деяким польським мемуаристам, доводить, що козацький гетьман був високоосвіченою людиною. Автор зазначає: "Фактом є те, що він помер у квітні 1622-го і що довгий час перебував у школі Острозькій, саме тоді, як там "квітли" науки"(1). І на підтвердження цих слів далі читаємо: "В тім часі, як Сагайдачний прийшов до Острога, Острозька школа стояла дуже високо. Острог був під той час осередком просвіти та культури на цілу Русь-Україну"(2).

Що ж являв собою Острог за життя князя Костянтина Острозького /1526-1608/, засновника Острозької Академії? У романі "Сагайдачний" зовнішній вигляд міста змальовано так: "Серед просторих мочарів, облитий водами Горині і Вілії, околений довкруги великими лісами, лежав Острог - столиця першого руського вельможі князя Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького, на той час київського воєводи... Його значення притемнювало в житті України на той час значення самого золотоверхого Києва"(3). Для більшої історичної достовірності, наближення читача до зображуваного часу А. Чайковський описує влаштування Острога, який "ділився на три частини: княжий замок, властивий город і передмістя Застав'я"(4) з детальним описом кожної з цих частин. З особливою скупкульозністю виписаний замок, що "стояв на узгір'ї, з трьох боків облитий водою. Пишався на всю околицю, і здалека було його видно..."(5) та княжі покої. "З міста вела на замок вулиця Замкова, найкраща в цілім Острозі. Тут були найгарніші дома. Тут стояла Острозька вища школа, друкарня, і тут мешкали вчителі, ректор, княжий лікар і аптекар"(6). Що стосується опису місцевого населення, то тут автор зовсім відступає від художньої форми викладу матеріалу і приводить точні цифрові дані: "В Острозькім князівстві жило в тім часі, тобто при кінці XVI століття, 4700 родин, значить около 28200 душ, на просторі двох мільйонів моргів. З того третина належала до хлопів, осадчих. Після того, які були їх обов'язки, вони ділились на три категорії, але отчичів, тобто підданих, прив'язаних до землі, як водилось у інших панів того часу, тут не було"(7). З цих слів і взагалі з відведених для опису життя Острога сторінок роману можна зробити висновок, що уклад Острозького князівства, а особливо самого міста

за часів князя Острозького багато чим відрізнявся від життя інших князівств і столичних міст, як і спосіб життя самого князя. Щодо останнього, то при всьому намаганні зберегти історичну достовірність фактів, автор все ж не уникнув деякої ідеалізації особи Костянтина Острозького, хоч це, безперечно, не применшує значення твору.

Ім'я Василя-Костянтина Острозького, як засновника Острозької академії, вже само по собі до цього часу залишається для Острога і для всієї України символом просвітництва. Тому і виписано у романі цей образ з особливим теплом і повагою.

Вперше на сторінках твору ми зустрічаємося з князем, коли Петро Сагайдачний, будучи ще підлітком, разом зі своїм побратимом приїхав вступати до Академії. В очі кидається простота княжого побуту: "Уявляли собі, що князь мешкає в золоті та по золотім помості ходить, а тут така простота, таке убожество... Князь мешкав, як звичайний худобахолок"(8). З рисою невибагливості князя до умов життя знайомимося ще при описі княжих покоїв: "Яка ж простота на перший погляд! Кімната невелика, з двома вікнами, з скляними оболонками, великий дерев'яний стіл, а побіч нього дерев'яне крісло з поручами, вибиване чорним сап'яном. Під стіною просте ліжко, вузьке, монаше, вкрите медвежею кожею. На стіні - одна ікона, а під нею - княжа шабля. В куті - боката присадкувата кафелева піч з комином, на якому горів безустанку вогонь..."(9) Протягом усього роману бачимо Костянтина Острозького як людину глибоко віруючу, він обмежує себе у розкошах, намагається бути справедливим по відношенню до оточуючих, дотримується постів, постійно відвідує церкву, має власного сповідника, навіть сам називає себе "богомольцем". В час, коли він звертався думками до Всевишнього, ніщо не могло відволікти його від молитви. У романі це проілюстровано описом випадку, коли при дворі зняли тривогу з приводу непослуху бурсаків: "Та його милість, що вставав дуже рано до церкви замкової молитися, почув галас. Однак не звертав на це уваги, поки своїх ранішніх молитов не скінчив. Цього був би він не відложив, коли б навіть татарва напала, бо Бог перший"(10).

Але у творі на першому місці не просто "богомільність" князя, - він виступає як захисник віри православної. Як відомо, в той час велася гостра суперечка між католиками за унію і православними проти унії. Православні вчені гуртувалися в Острозькій Академії, що була створена князем на протиположності католицьким навчальним закладам, і мали постійну від нього підтримку і захист. Костянтина Острозького в цюю плані зображено настільки сильним, що в розмові із Сагайдачним про справу захисту православ'я в Києві архімандрит Києво-Печерської лаври отець Єлисей Плетенецький говорить: "В

Острозі ти цього не бачив, бо там ніхто православної церкви не гнітить, не нівечить"(11). Тому вища школа в Острозі, якою опікується немало ще й духівник князя Дем'ян Наливайко, є осередком виховання пошани до своєї віри, любові до рідної православної церкви. Чи не звідси виніс цю безмежну любов до православ'я Петро Сагайдачний, адже і сам князь, і Дем'ян Наливайко особисто опікувалися ним. На сторінках роману ми бачимо Конашевича не лише як засновника церков у Чубовій рудоті, а пізніше і на самому Запорожжі: в цьому він ніби продовжує справу князя, який постійно видає фундації на церкви, - ми бачимо Сагайдачного як ідеолога "злуки" козацтва із православною церквою, що стає на їх захист. У згаданому вище історичному нарисі А. Чайковський зазначає: "Ця переміна в поглядах козаків на церкву і віру була неминуча. Кожний козак виносив з дому іскорку любові до своєї церкви. До всіх подвигів козацтва потрібна була сторона ідейна. І тією ідеєю в житті і ділах козаків стала православна віра і церква. І саме з почуття того ідейного обов'язку і боротьби за віру вийшла така епохальна річ, як злука козацтва з православною національною церквою... Цього доконав вихованок Острозької школи Петро Конашевич, на якого мав немалий вплив такий оборонець православ'я, як Дем'ян Наливайко"(12). Як говорилося раніше, будучи духівником і сповідником князя, Дем'ян Наливайко ще й був його найпершим радником, піклувався про стан національної освіти, багато часу приділяв вихованцям Острозької академії, про яку автор твору пише: "Острозька школа, або, як її подекуди називали і свої, і чужі, "академія", була в той час славна на всю Україну. Її заснував князь Василь-Костянтин як протиположності єзуїтським ліцеям, у котрих вчили польського і латини. В протиставленні до цього, князь назвав свою школу словено-грецькою. Та в тім часі без латини не було освіти... Тому-то, всупереч урядовій назві, яку надав школі основатель, вона називалася, силою факту, триязычним ліцеєм."(13). І першим помічником князя в організації цього закладу, піонером української освіти і першим ректором Острозької Академії став Герасим Смотрицький, що вважався на той час найкращим письменником і полемістом на Україні. Ось як його описує в "Сагайдачному" А. Чайковський: "Він був першою особою в Острозі у князя. Герасим Смотрицький, що помагав князеві заснувати школу й друкарню в Острозі і дав їй початок до дальшого розвитку, ухорив поміж тодішніми українцями за великого чоловіка і вченого. Зажив у всіх великої поваги й пошани"(14).

Щодо організації навчального процесу в Острозькій вищій школі автор роману пише: "Ми не знаємо, який був заведений план науки в тій школі. З письма Захарії Копистенського бачимо,

що вчили там, крім слов'янської мови, латинської і грецької, ще філософії, астрономії, математики і риторики. Розуміється, що теологія була тут окремим предметом науки”(15). З часом, за свідченням письменника, в Острозі зібрався “гурток учених, який зайнявся виданням книжок. Вікопомним ділом стало видання Біблії з передмовою Герасима Смотрицького”(16).

Слідкуючи за життєписом головних героїв, бачимо, що навчання в Острозькій школі було дуже важким і не всім під силу, “треба було вчитися багато різної схоластичної мертвеччини, та в тій науці не було розмеженого плану”(17). Тому в романі немає нічого сказано і про обмеження навчання в часі. Спудеїв, які проходили основний курс наук (а таких залишалося небагато, лише найбільш витривалі і найталановитіші), починали “помалу вживати до літературних праць в острозькому кружку вчених”(18).

Управління академією, за описом А. Чайковського, офіційно здійснювалося ректором. І тут ми бачимо Герасима Смотрицького не лише як умілого організатора, але й як уважного психолога, досвідченого педагога. Разом з тим, все, що відбувається в навчальному закладі, постійно цікавить князя. Він знає особисто багатьох вихованців, піклується про вчителів, визначає уклад життя спудеїв. Він живе академією, це справа його життя.

Особливих турбот коштують ректору і князю бурсаки - спудеї, які вчать і живуть повністю на утриманні князя. Бурса - не просто місце проживання спудеїв. Це, як бачимо зі сторінок роману, цілий світ, зі своїми законами, своїм розпорядком. І цей світ змальовано автором дуже колоритно, починаючи від опису зовнішнього влаштування бурси до внутрішніх законів її життя. Автор звертає увагу на моральні норми поведінки, на форми та методи заохочення (наприклад, Конашевичу за складений вірш на честь князя було подаровано кований сріблом лук з 30-ма київськими стрілами) і покарання (за окремі провини бурсаків сікли різками) в Острозькій академії. Саме в епізоді, де йдеться про визначені норми поведінки бурсаків, А. Чайковський допускається історичної помилки, порівнюючи острозьких спудеїв з київськими, яких ще тоді і в

поміні не було.

Слова про те, що Острозька Академія зазнала найвищого розквіту за життя князя Острозького і трималася, по суті, завдяки його захисту та великому авторитету його особи (хоч і відіграла загальнонаціональну роль), а з упадком сил князя Костянтина стала занепадати, створивши надійний фундамент для заснування Києво-Могилянської академії, автор вкладає в уста о. Єлисея Плетенецького: “Острог вже своє доспіває. Він сповнив славно свою місію, а тепер його джерело висихає. Воно всюди так мусить бути, де коренем є одна одиниця. Князь Костянтин вже над гробом, а нема ким його заступити, хто взяв би ті засоби в свої руки, які він нагромадив і ними орудує, його синок зляшався і по смерті старого князя все для нас пропаде. Лише така інституція може запевнити собі існування, котра опирається на гурті, на громаді. До такої місії вибрало провидіння нашу Печерську лавру. Тут мусить стати осередок нашої культури. Тут мусить вона пустити сильне коріння і зацвісти, ще заки Острог скине своє листя і зав'яне”(19).

Як бачимо, панорама життя Острога як культурно-освітнього центру на Україні і Острозької Академії зокрема у романі А. Чайковського “Сагайдачний” змальована досить об'ємно. Шкода лише, що про рівень освіти, яку давав цей вищий заклад, можна судити за твором лише з життєпису двох героїв - Петра Сагайдачного і Марка Жмайла. Проте знаємо, що серед православних і серед католиків освіта, яку давала Острозька школа, цінувалася однаково, якщо не більше. Про це також можна судити з деяких епізодів роману. Наприклад, київський вельможа Аксак, тільки раз поспілкувавшись із Сагайдачним, говорить, захищаючи його перед дружиною: “Я лише то знаю, що по-латині говорить краще єзуїтського патра. Що за класична форма кожного речення! Я переконався, що в Острозі вчили його добре”(20). Цей епізод введено автором ніби навмисне для того, аби дійсно показати високий рівень освіти, який давала Острозька вища школа. Про це одним реченням сказала Петру Конашевичу визволена бранка, полячка Анна: “Твоя освіта дає тобі доступ у найвищі круги”(21).

Література:

(1) Чайковський А. Петро Конашевич-Сагайдачний. Історичний нарис. // Чайковський А. Сагайдачний. - К., 1990. - С. 492.

(2) Там же. - С. 494.

(3) Там же. - С. 29.

(4) Там же. - С. 29.

(5) Там же. - С. 29.

(6) Там же. - С. 33.

(7) Там же. - С. 61-62.

(8) Там же. - С. 34.

(9) Там же. - С. 30.

(10) Там же. - С. 57.

(11) Там же. - С. 235.

(12) Там же. - С. 510-511.

(13) Там же. - С. 42.

(14) Там же. - С. 35.

(15) Там же. - С. 43.

(16) Там же. - С. 44.

(17) Там же. - С. 61.

(18) Там же. - С. 85.

(19) Там же. - С. 245.

(20) Там же. - С. 410.

(21) Там же. - С. 251.